فصلنامه تحلیلی - پژوهشی

بازتاب هنر ایران باستان در تزئینات وابسته به معماری خانه امام جمعه و خانه منسوب به امیر کبیر

کامران سخن پرداز * دکترمحسن مراثی **

تاریخ دریافت مقاله : ۸۸/۶/۲۶
تاریخ پذیرش مقاله : ۸۸/۱۲/۲۰

چکیده

با آغاز سلسله قاجاریه و گزینش تهران به عنوان پایتخت، آرایه کاران این دوره به پیروی از سفارش دهندگان و بانیان اصلی آثار معماری، گرایش آشکاری به بهره گیری از مضامین و عناصر تزئینی هنر ایران باستان در تزئینات وابسته به معماری بناهای این دوره داشته اند. در این مقاله با انجام مقایسه ای تطبیقی میان تزئینات وابســـته به معماری دو بنای مربوط به دوره قاجار با عنوان خانه امام جمعه و خانه منسوب به امیر کبیر و عناصر تزئینی ایران باستان، به شناسایی و معرفی آن بخش از تزئینات وابسته به معماری این دو بنا که تحت تاثیر هنر ایران باستان طراحی و اجرا گردیده، توجه شده است. عمده تزئینات این دو بنا که تحت تاثیر هنر ایران باستان شکل گرفته است، شامل بازسازی نقشمایه ها و مضمون های رایج در دوران ساسانی است.

واژگان کلیدی

تزئینات معماری، قاجار، خانه امام جمعه، خانه امیرکبیر، گچ بری، نقش برجسته، کاشی کاری.

* کارشناس ارشد پژوهش هنر دانشکده هنر شاهد، استان تهران، شهرتهران Email:artreasercher@gmail.com
** استاد یار وعضو هیئت علمی دانشکده هنر دانشگاه شاهد، استان تهران، شهرتهران Email:marasy@shahed.ac.ir

Archive of SID
www.SID.ir

بازتـاب هـنر ایـران بـاستان در تزئینات وابسته به معماری خانه امـام جمـعه و خـانه منسوب به امیرکبیر

مقدمه

معماری ایران در دوران چند هزار ساله تاریخ خود، فراز و نشیب های بسیار داشته و در پیکر بندی آن عواملی چون رویدادهای تاریخی، ویژگی های فرهنگی، پشتوانه های اقتصادی و شرایط اقلیمی تاثیر فراوان داشته است. تداوم معماری بومی و وابسته به خواست، موقعیت اجتماعی و توان اقتصادی طبقه عامه، که در آن بیش تر کاربری مسکونی مورد نظر بوده، در دوره های مختلف تاریخ ایران، با دگرگونی های کم و بیش ناچیز، تداوم داشته است.

در حالی که در معماری وابسته به طبقه حاکم، به تناسب قدرت سیاسی و توان اقتصادی دولتمردان در دوره های گوناگون تاریخی، با گونه ای از آثار معماری رو به رو هستیم که بیش تر، آن ها را با نام هایی چون کاخ، قصر، کوشک، تخت، عمارت و واژگانی از این دست می شناسیم. این بناها ضمن برخورداری از دست آورد های هنری دوره های پیشین در تمامی گونه های معماری اعم از معماری شاهانه و عامیانه، عام المنفعه و یا با کاربری انحصاری در بردارنده ویژگی هایی از نظر ساختار و آرایه می باشند که متمایز از سایر سازه های معماری در دوره خود و دوره های پیشین جلوه می کند.

در هنگام به حکومت رسیدن آغا محمدخان قاجار و آغاز سلسله قاجاریه و گزینش تهران به عنوان پایتخت، هنر معماری ایرانی با هنر درخشان دوران صفوی و دوره های پیش از آن فاصله زیادی گرفته بود. به تحقیق، معماران و آرایه کاران عصر قاجار به پیروی از فرمان شاهان، دولتمردان و رجال سیاسی به عنوان سفارش دهندگان و بانیان اصلی سازه های معماری این دوره، گرایش آشکاری به بهره گیری از نقشمایه ها و عناصر تزئینی به کار رفته در هنر ایران باستان داشته اند. بازتاب این تمایل

تصویر۱- ب: یکی از دو ستون سنگی متشکل از چهار مجسمه با سر انسان-دیو بر دوش در خانه امام جمعه، مأخذ: نویسنده

تصویر۱- ج: ستون سنگی متشکل از چهار مجسمه با سر انسان-دیو بر دوش در حیاط کاخ چهلستون اصفهان، مأخذ: نویسنده

در تزئینات وابسته به معماری بناهای شاخص عصر قاجار در سراسر ایران از جمله عمارت مفخم در بجنورد، عمارت نارنجستان قوام در شیراز، تکیه معاون الملک در کرمانشاه، عمارت ذوالفقاری در زنجان، عمارت مسعودیه در تهران و غیره به روشنی قابل مشاهده است. این جهت گیری در کنار رویه ها و گرایش های دیگر در سایر گونه های هنری این دوران، هنری متمایز با دوره های پیشین خود را به وجود آورده؛ هنری در آمیخته با صفات و ویژگی متناقض و در عین حال ارزشمند. هر چند نظریه پردازان دوره بعد

تصویر۱- الف: نمایی از خانه امام جمعه، مأخذ: نویسنده

تصویر۲- الف: نقش برجسته شماره (۱) خانه امام جمعه، مأخذ: نویسنده.

Archive of SID

www.SID.ir

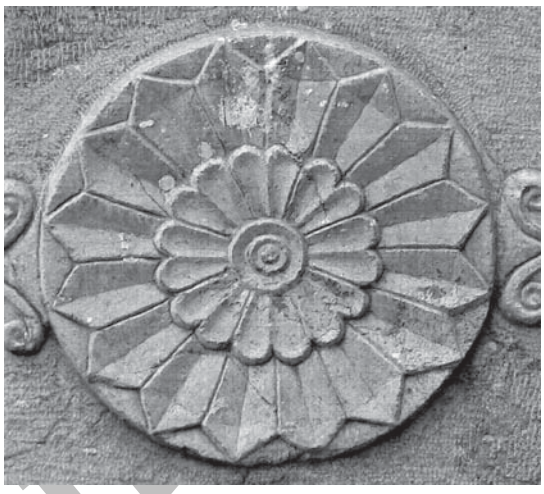

تصویر۲- ب: نمونه نقش برجسته ای از عمارت مسعودیه، مأخذ: نویسنده

تصویر۲- ر: نمونه نقش برجسته ای از مسجد- مدرسه سپهسالار (مدرسه عالی شهید مطهری) ، مأخذ: نویسنده

تصویر۲- د: نمونه نقش برجسته ای از مسجد- مدرسه سپهسالار (مدرسه عالی شهید مطهری) ، مأخذ: نویسنده

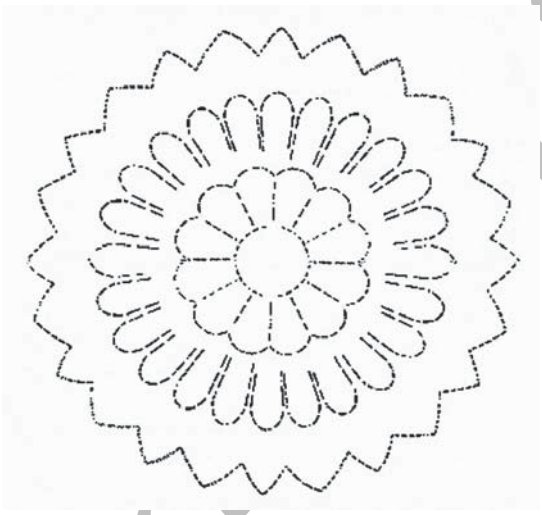

تصویر۳- طرح حجاری نقش تزئینی بالای بخش سنتوری مقبره کوروش در پاسارگاد، مأخذ: استروناخ،۱۳۷۹، ۱۱۳

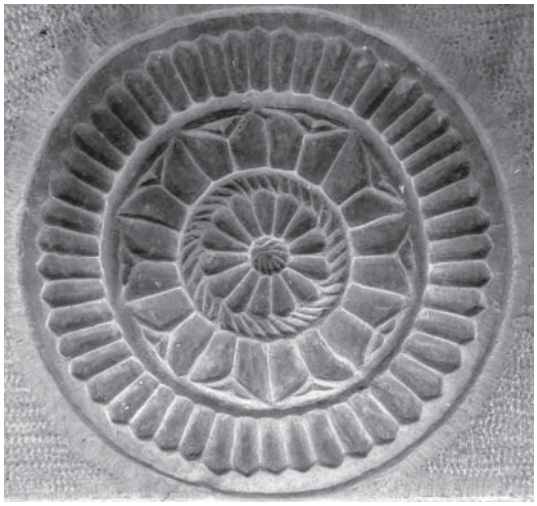

تصویر۲- ج: نمونه نقش برجسته ای از مجموعه کاخ گلستان، مأخذ: نویسنده

تصویر٤- ظرفی طلایی از دوره هخامنشی، مأخذ: نویسنده

www.SID.ir

تصویر۵-ظرفی نقره‌ای از دوره هخامنشی، مأخذ: Pope,2003,120

تصویر۶-پلاکی نقره‌ای از دوره هخامنشی، مأخذ: Pope,2003,118

تصویر۷- ظرفی مفرغی از دوره هخامنشی، مأخذ: نویسنده

تصویر۸- نقش برجسته شماره ۲ خانه امام جمعه، مأخذ: نویسنده

تصویر۹-قاب گچبری مکشوف از بنای جنوبی کاخ تیسفون، مأخذ: Pope,2003,170

تصویر ۱۰-نقش برجسته شماره ۳ خانه امام جمعه، مأخذ: نویسنده

www.SID.ir

تصویر۱۱-نقش برجسته شماره ٤ خانه امام جمعه، مأخذ: نویسنده

تصویر۱۲- طرح درپوش ظرفی مکشوف از پاسارگاد، مأخذ: استروناخ،۱۳۷۹، ۱۳۵

که به طور هم زمان تربیت یافته مکتب قاجار و آموزش دیده مکتب غرب بودند، به دلایل کاملا سیاسی سعی در بی ارزش جلوه دادن هنر این دوره داشتند. آن چه در پی می آید، نگاهی است بر آن بخش از تزئینات وابسته به معماری خانه امیر کبیر و خانه امام جمعه به عنوان دو بنای مربوط به عصر قاجار که تحت تاثیر هنر ایران باستان شکل گرفته اند. در این جا منظور از هنر ایران باستان، هنر ایران پیش از ورود اسلام است.

در باره دلایل گزینش این دو بنا به عنوان موضوع پژوهش می توان به موارد زیر اشاره نمود:

ابتدا آن که پرداختن به ویژگی های درخور توجه تزیینات وابسته به معماری دو بنای بررسی شده به دلیل ناشناخته ماندن آن ها در مطالعات معماری عصر قاجار ضروری می نمود، دیگر این که بناهای مورد اشاره در حساس ترین زمان حیات هنری قاجاریه، یعنی دوره ای که در آن تهران عنوان «دارالخلافه» گرفت و ساخت ساختمان های جدید با معماری تلفیقی رشد و توسعه پیدا کرد،شکل گرفتند و به همین دلیل بررسی ویژگی های تزئینی آن ها همانند بررسی

تصویر۱۳- نمونه کاشی کاری شماره ۱ خانه امام جمعه با نقش شاپور یکم، مأخذ: نویسنده

تصویر۱٤- نمونه کاشی کاری شماره ۲ خانه امام جمعه با نقش شاپور دوم، مأخذ: نویسنده

www.SID.ir

تصویر۱۵-نمونه کاشی کاری شماره ۳ خانه امام جمعه با نقش شاپور سوم، مأخذ: نویسنده

ویژگی های تزئینی عصر قاجار است.

همچنین دو بنای خانه امام جمعه و خانه منسوب به امیر کبیر دارای مصادیق قابل توجه بهره مندی از هنر ایران باستان هستند و در نتیجه متناسب با هدف محوری این تحقیق؛ یعنی بازشناسی عناصر تزئینی متاثر از ایران باستان در تزئینات وابسته به معماری بناهای عصر قاجار در تهران می باشند. به همین علت نیز پرداختن به تزئینات خانه منسوب به امیر کبیر که محدود به عناصر تزئینی موجود در سردر بنای مذکور است در راستای رسیدن به هدف محوری این تحقیق کافی به نظر می رسد. بنابراین انتخاب این دو بنای خاص در ادامه ارائه چشم اندازی از هنر تزئینی دوره ای مهم از عصر قاجار بوده است.

اصلی ترین پرسش تحقیق این است آیا تزئین کاران دو بنای مورد بررسی در گزینش طرح های متعلق به دوران باستان، بنا را بر اساس خلاقیت گذاشته اند؟ فرضیه مطرح شده نیزاین است که هنرمند در کاربرد طرح های تزئینی متعلق به عصر قاجار تا حد بسیار زیادی مطابق با سنن تزئینی رایج دوران قاجار عمل کرده و در عین حال به صور تزئینی متعلق به دوران باستان به مثابه الگوهای خوشایند سفارش دهندگان تزئینات معماری آن زمان نگریسته است.

روش انجام این پژوهش توصیفی-تحلیلی است. از آن جا که شیوه «مطالعه تطبیقی» به عنوان روشی پایه ای در اغلب مطالعات وابسته به عوامل تاریخی مورد بهره برداری قرار می گیرد، در پژوهش پیش رو تحلیل ها با استفاده از این شیوه به رشته تحریر در آمده است. با کاربرد این روش تزئینات متعلق به معماری خانه امام جمعه و خانه منسوب به امیر کبیر در قیاس با الگوها و شاخصه های تزئینی مورد استفاده در آثار منقول و غیر منقول در ایران باستان مورد بررسی قرار گرفته اند. در این جا هدف محوری، آشنایی با آن دسته از عناصر تزئینی مورد استفاده در دو بنای یاد شده است که از نظر نقش، طرح و گاه شیوه اجرا از هنر ایران درسده های پیش از اسلام به طور مستقیم یا غیر مستقیم تاثیر گرفته است.

در این پژوهش، از روش ترکیبی (میدانی و کتابخانه ای) در جمع آوری داده ها استفاده شده و ابزار گرد آوری اطلاعات نیز شامل شناسه برداری و عکسبرداری می باشد. ارزیابی داده ها نیز به روش کیفی بود و تحلیل کیفی ناظر به اقتباس ها و تاثیر پذیری هایی است که از هنر ایران باستان در نمونه های منتخب انجام شده است.

معرفی خانه امام جمعه

این بنا در محدوده بافت قدیم شهر تهران، در خیابان ناصرخسرو، انتهای کوچه امام جمعه واقع شده است. (تصویر ۱-الف) همان گونه که از نام این بنا برمی آید، این خانه متعلق به یکی از امام جمعه های تهران در دوره قاجار بوده و تاریخ بنای آن به اواسط دوران سلطنت ناصرالدین شاه یعنی سال های ۱۲۸۰ تا ۱۳۰۰ هـجری قمری باز می گردد».

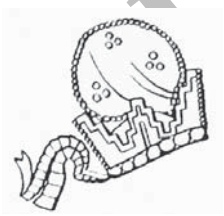

تصویر۱۷- تصویر تاج های شاپور دوم بر روی سکه های این پادشاه ساسانی، مأخذ: Pope, 2003, 2234

تصویر۱۶- تصویر تاج های شاپور یکم بر روی سکه های این پادشاه ساسانی، مأخذ: Pope, 2003, 2234

تصویر۱۸- تصویر تاج های شاپور سوم بر روی سکه های این پادشاه ساسانی، مأخذ: Pope, 2003, 2235

www.SID.ir

تصویر۱۹- نمونه کاشی کاری شماره ٤ خانه امام جمعه با نقش بهرام یکم، مأخذ: نویسنده

تصویر۲۰- نمونه کاشی کاری شماره ٥ خانه امام جمعه با نقش یزدگرد دوم، مأخذ: نویسنده

(بی نام، ۱۳۸۵، بدون شماره صفحه)

مدخل ورودی این بنا توسط راهروی باریکی به حیاط نسبتا بزرگی متصل می شود. وسط حیاط حوض سنگی مستطیل شکلی قرار گرفته و در دو طرف آن دو ستون سنگی متشکل از چهار مجسمه پشت به هم داده قرار دارد که هر کدام سر انسان-دیوی را بر دوش سمت راست خود گرفته است. (تصویر ۱- ب) نمونه های مشابهی از ستون های یاد شده در حیاط بنای چهل ستون اصفهان نیز وجود دارد. (تصویر ۱- ج) این بنای دو اشکوبه دارای بخش اندرونی، بیرونی، شاه نشین و تالار زمستانی است. تزئینات شاخص این بنا کاشی کاری، گچ بری، آیینه کاری، حجاری، مقرنس کاری (مقرنس گچی) و نقاشی دیواری می باشد.

بررسی تزئینات نقش برجسته خانه امام جمعه

حجاری های خانه تاریخی امام جمعه که در این جا چند مورد شاخص آن ها را مورد بررسی قرار می گیرد، دارای موضوعات هندسی و گیاهی می باشند. این نقوش موضوع حجاری بسیاری از بناهای دوره قاجاریه از جمله عمارت مسعودیه (تصویر ۲- ب) مجموعه کاخ و باغ گلستان (تصویر ۲- ب)، مسجد و مدرسه سپهسالار (تصاویر ۲- د و ۲- ر)، و غیره قرار گرفته اند و در مواردی نیز، بخش فوقانی ورودی های اصلی و فرعی بناهای این دوره را زینت داده است و نشانه هایی از تاثیر پذیری از هنر دوران باستان در این آثار مشاهده می شود.

طرح نمونه نقش برجسته شماره ۱ خانه امام جمعه (تصویر ۲-الف)، طرحی به طور کامل اقتباس شده از دوره هخامنشی است. نمونه مشابه باستانی این نقش برجسته را می توان بر بالای قسمت سنتوری مقبره کوروش در پاسارگاد از دوره هخامنشی (تصویر۳) مشاهده نمود، هر چند اکنون تا حدود زیادی فرسایش یافته است، اما طرح

تصویر۲۱- تصویر تاج های شاپور سوم بر روی سکه های این پادشاه ساسانی، مأخذ: Pope, 2003, 2235

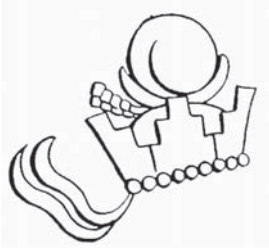

تصویر۲۲- تصویر تاج های شاپور سوم بر روی سکه های این پادشاه ساسانی، مأخذ: Pope, 2003, 2235

www.SID.ir

بازسازی شده این نقش برجسته در کتاب پاسارگاد آمده است. (استروناخ، ۱۳۷۹، ۱۱۳)

طراحی های مشابهی نیز از عناصر تزئینی موجود در نقش برجسته شماره ۱ در برخی دیگر از آثار به دست آمده از دوره هخامنشی و دوره های پیشین و به ویژه در آثار فلزی مشاهده می شود که گویای استفاده زیاد از این گونه عناصر تزئینی در آن عصر است. (تصویرهای ٤ تا ۷)

طرح کلی نقش برجسته شماره ۲ خانه امام جمعه (تصویر ۸) که نمونه های مشابهی از آن در دیگر بناهای دوره قاجار در تهران هم چون عمارت مسعودیه و کاخ گلستان نیز دیده می شود تا حد زیادی مشابه طرح یک قاب گچ بری مکشوف از بنای جنوبی کاخ تیسفون از دوره ساسانی (تصویر ۹) است. تایید این تشابه با چشم پوشی از دگرگونی برخی عناصر تزئینی در قاب گچ بری مورد اشاره ، کاستن برخی جزئیات تزئینی از آن و اضافه نمودن جزئیات تزئینی دیگر به آن میسر خواهد بود.

نقوش به کار گرفته شده در نمونه های شماره ۳ (تصویر۱۰) و ٤ خانه امام جمعه (تصویر ۱۱)، برگرفته از نقشمایه های دوران هخامنشی است. با دقت در جزئیات این دو نمونه و مقایسه آن ها با طرح درپوش ظرفی مکشوف از محوطه پاسارگاد (تصویر۱۲) می توان به شباهت های موجود در دو نمونه دوره هخامنشی و قاجار پی برد. به این معنی که بخشی از جزئیات تزئینی درپوش ظرف کشف شده از محوطه پاسارگاد در نقش برجسته شماره ۳ و بخش دیگری از آن در نمونه شماره ٤ بازتاب یافته است.

بررسی تزئینات کاشی کاری خانه امام جمعه

بخش زیادی از تزئینات وابسته به معماری خانه امام جمعه را کاشی کاری و آیینه کاری تشکیل می دهد.

کاشی کاری های خانه امام جمعه که بیان گر توجه سازنده یا سفارش دهنده آن به مضامین و موضوعات مرتبط با ایران باستان است، به روش کاشی هایی از همین دست در مجموعه کاخ گلستان ساخته شده است. موضوع و مضمون غالب این کاشی ها را تصاویر طراحی شده ای از شاهان ساسانی و در برخی موارد، شخصیت های حماسی و اسطوره ای تشکیل می دهند. هنرمند اسامی این اشخاص را در مواردی به صورت جابه جا و گاه همراه با غلط های املایی ثبت نموده است. در نگاه نخست شاید چنین به نظر آید که کاشی های مذکور تنها از نظر موضوع متاثر از هنر ایران باستان اند و به لحاظ تصویری نشان دهنده هنر ایران باستان نیستند، اما با اندکی دقت در جزئیات تصویری این آثار به روشنی می توان دریافت که سازنده آن ها، با تاثیرپذیری از الگوهای باستانی دست به طراحی و ساخت این آثار زده است. به این معنی که اگرچه شاکله بصری این آثار تا حد بسیار زیادی مطابق با صور رایج در نقاشی دوران قاجار، به ویژه شبیه کشی این دوران است، اما از نظر جزئیات تصویری متاثر از الگوهای باستانی می باشد.

چنان که تاج شخصیت هایی که به عنوان شاهان ساسانی بر روی این کاشی ها تصویر شده، تا حدود زیادی مشابه تاج این افراد بر روی سکه های دوران ساسانی است. وجود این تشابه، از این جهت تامل برانگیز است که شناسایی چهره هایی که بر روی سکه های ساسانی نقش شده ، به واسطه خواندن نوشته های آن ها (خط پهلوی) امکان پذیر است. با توجه به این که رمز خط پارسی میانه توسط زبان شناسان غربی کشف شد و از طرفی در آن زمان کار تخصصی زیادی در راستای ترجمه نوشته های پهلوی به فارسی دوران جدید صورت نپذیرفته بود، چگونه هنرمند آن روزگار توانسته به شناخت چهره ها دست یافته و سپس نام ایشان را در کنار تصاویر ثبت کند؟ هر چند تصویر شخصیت های حماسی را یا به کمک ذهن خلاق خود نقش زده و یا منبع الهام و الگوی دیگری در اختیار

تصویر۲۳-نمونه گچبری شماره ۱ خانه امام جمعه (ایوان طبقه دوم) ، مأخذ: نویسنده

تصویر۲٤- نمونه گچبری شماره ۲ خانه امام جمعه، مأخذ: نویسنده

www.SID.ir

داشته است.

با مراجعه به تصاویر پادشاهان و شخصیت های حماسی ایران باستان که توسط مرحوم فرصت الدوله شیرازی در کتاب دریای کبیر نقاشی شده و او نیز این تصاویر را از کتاب نامه خسروان اقتباس نموده دو احتمال می توان مطرح نمود:

۱- اگر تالیف کتاب نامه خسروان و یا کتاب دریای کبیر دارای تاریخی مقدم بر تاریخ ساخت کاشی های خانه امام جمعه باشند، در نتیجه هنرمند کاشی کار با توجه به تصاویر موجود در کتاب های مذکوراقدام به طراحی و ساخت کاشی های موجود در خانه امام جمعه کرده است.

۲- چنان چه ساخت کاشی های خانه امام جمعه دارای تاریخی مقدم بر تاریخ تالیف کتاب نامه خسروان و یا کتاب دریای کبیر باشد، با توجه به این که نمونه هایی مشابه با کاشی های موجود در خانه امام جمعه در برخی دیگر از بناهای دوران قاجار نیز وجود دارند، در نتیجه می توان گفت منبع تصاویر موجود در کتاب نامه خسروان و نیز کتاب دریای کبیر، کاشی های موجود در خانه امام جمعه بوده است. اثبات این موضوع خود پژوهش مستقلی را می طلبد. (برای مطالعه بیش تر ر.ک به: رستگار فسایی، ۱۳۷٤، ۷ تا ۲٦٥)در ادامه چندین نمونه از این کاشی ها مورد بررسی قرار می گیرد.

کاشی شماره ۱ خانه امام جمعه (تصویر ۱۳) دارای نقش شاپور ساسانی است. شاپور به حالت دو زانو نشسته و برسمی در دست دارد. این تصویر مانند سایر نمونه کاشی های دیگر توسط قابی احاطه شده دور تا دور آن را اسلیمی ها و نقوش موسوم به دهن اژدری فراگرفته است. با مقایسه تاج شاپور در این تصویر با تاج پادشاهان ساسانی با نام شاپور، می توان گفت که نقش مذکور، نقش شاپور یکم یا دوم ساسانی است. (تصاویر ۱٦، ۱۷ و ۱۸)

لازم به ذکر است توجه ویژه به تاج شخصیت تصویر شده در این آثار، به دلیل شباهت تاج این افراد، با نمونه های موجود در سکه های مربوط به این پادشاهان است. (برای مشاهده تصویر تاج شاهان ساسانی ر.ک به: Pope, 2003, Vol.V, PP.2234-2235) کاشی ساز سعی داشته لباس شاپور را مشابه پوشش مرسوم پادشاهان ساسانی در نقش برجسته های به جا مانده از ایشان تصویر نماید. رسم در دست گرفتن برسم یا چوبدستی توسط شاه نیز که در این نمونه و نمونه های مشابه وجود دارد، در میان آثار باقی مانده از هنر ایران باستان، بسیار دیده می شود.

نمونه کاشی شماره (۲) خانه امام جمعه (تصویر ۱٤) دارای نقش شاپور دوم ساسانی است که همانند نمونه پیش در حالت نشسته وبرسم در دست تصویر شده است. چنان که پیش تر نیز گفته شد، با مقایسه تاج شاپور دوم در این کاشی با تاج شاپور دوم بر روی سکه های این پادشاه ساسانی (تصویر ۱۷) می توان پی به شباهت آن ها با یکدیگر یا به عبارت دیگر الگو برداری نمونه های قاجاری از آثار باستانی برد.

نمونه کاشی شماره ۳ خانه امام جمعه (تصویر ۱٥) که طبق نوشته روی آن، تصویر شاپور سوم ساسانی را نمایش می دهد، مانند نمونه های پیشین شاه ساسانی را در حال نشسته، اما این بار با سپری در یکی از دستانش به تصویر کشیده است. با مقایسه تاج های شاپور سوم بر روی سکه های این پادشاه (تصویر ۱۸) و تاج تصویر شده در این کاشی، می توان گفت که احتمالا سازنده این کاشی، نمونه های باستانی مربوط به شاپور یکم و دوم (سکه های این پادشاهان و یا دیگر آثار در دسترس) را برای تصویر کردن شاپور سوم ساسانی الگوی خود قرار داده است. نمونه هایی از این قبیل که در آن کاشی ساز در انتساب یک تصویر به یکی از شاهان ساسانی با توجه به عدم انطباق تصویر تاج آن ها با کار مستند موجود (مانند سکه های ایشان)، اگر نگوییم که به خطا رفته، می توان گفت که دقت لازم را نداشته است. این احتمال نیز وجود دارد که کاشی ساز آثار دیگری را جهت الگو برداری در اختیار داشته که اینک برای ما شناخته شده نیستند.

کاشی شماره ٤ خانه امام جمعه (تصویر۱۹)، بهرام یکم ساسانی را که به حالت نشسته بر سکو، در حالی که شمشیری به کمر آویخته، نشان می دهد . تاج ترسیم شده در این نمونه با تاج بهرام یکم در سکه های این پادشاه ساسانی شباهت زیادی دارد. (تصویر ۲۱) البته تاج این پادشاه آن گونه که بر روی سکه ها نشان داده شده دارای قسمتی کاکل مانند در بخش فوقانی نیز هست که در کاشی مورد نظر در خانه امام جمعه تصویر نشده است.

کاشی شماره ٥ خانه امام جمعه (تصویر ۲۰)، یزدگرد دوم ساسانی که به حالت ایستاده، یک دست بر کمر و دست دیگر را بر سکویی گذاشته، نمایش داده است، چون موارد پیشین تاج این شاه ساسانی (یزدگرد دوم) هم، دارای مشابهت های بسیار با نمونه های موجود در سکه های مربوط به پادشاه است. (تصویر ۲۲)

بررسی تزئینات گچبری خانه امام جمعه

گچبری های خانه امام جمعه که ترکیبی از نقوش و طرح های گیاهی و هندسی می باشد، در سطوح داخلی و خارجی بنا به وضوح قابل مشاهده بوده و از نظر کمی، درصد قابل توجهی از تزئینات وابسته به معماری این بنا را در می گیرد. دو نمونه منتخب از گچبری های خانه امام جمعه (تصاویر ۲۳ و ۲٤) دارای طرح های گیاهی با نقش غالب برگ پنجه ای هستند که مطابق سنت تزئینی رایج در هنر ایران باستان، زنجیره وار به هم متصل شده و در نواری افقی گسترش یافته است. نمونه هایی از این گونه تزئین گچبری را می توان در آثار به جای مانده از دوره ساسانی در طاق بستان (تصویر۲٥) مشاهده نمود. و همچنین طرح های مشابه این تزئینات را می توان در آثار

Archive of SID
www.SID.ir

تصویر۲۵- طرحی از بخشی از حجاری های طاق بستان (طاق بزرگتر) ، مأخذ: نویسنده

تصویر۲٦- ورودی خانه منسوب به امیر کبیر، مأخذ: نویسنده

تصویر۲۷- نمونه نقش برجسته شماره ۱ خانه منسوب به امیر کبیر، مأخذ: نویسنده

www.SID.ir

متعلق به دوره هخامنشی نیز یافت. (تصاویر ٤٧ و ٤٨)

معرفی و بررسی تزئینات خانه منسوب به امیر کبیر

خانه منسوب به امیرکبیر که اینک پایگاه هفتم پلیس آگاهی تهران بزرگ است، در ضلع جنوبی مجموعه کاخ گلستان و با فاصله چند ساختمان اداری (ساختمان های اداری وزارت دادگستری و نیروی انتظامی) از آن قرار دارد، از ابنیه تاریخی دوران قاجار است. همان گونه که از نام بنا برمی آید، این خانه منسوب به محبوب ترین شخصیت تاریخ دوره قاجار، میرزا تقی خان امیرکبیر بوده است. از آن جا که ورود به بنای یاد شده و عکسبرداری از آن به دلایل امنیتی ممنوع می باشد، تنها عکس برداری از نمای ورودی این بنا (ضلع شرقی بنا) و آن هم به دشواری امکان پذیر شد. (تصویر ٢٦)

بر سه سوی دو ستون تزئینی موجود در دو طرف ورودی این بنا نقوش برجسته ای الهام گرفته از طرح های تزئینی دوران هخامنشی به صورت تکراری و البته با چینش مختلف نقر شده است. متاسفانه در چند سال اخیر بر اثر بی توجهی بر روی نقش برجسته های مذکور لایه ای از رنگ روغن زده شده که این امر از نظر موازین حفاظتی و مرمتی نادرست است. همچنین مرمت قسمت های یاد شده به وسیله پودر سیمان و عدم توجه به ارزش تاریخی و هنری این آثار، روند تخریب آثار یاد شده را شتاب بخشیده ، به گونه ای که پوشش سطحی نقوش مورد نظر دچار فرسایش و خوردگی شده است. به کار گیری پودر سیمان برای مرمت سطوح سنگی، رشد سریع عامل مخرب گلسنگ را به دنبال دارد. به دلیل آن که بخشی از تزئیناتی که عکس برداری از آن ها میسر شد در زیر عنوان «تزئینات نقش برجسته» قرار گرفته است، در نتیجه دسته بندی انواع تزیینات وابسته به معماری – آن چنان که در مبحث خانه امام جمعه دیده می شود- امکان پذیر نیست. در ادامه چند نمونه از نقوش برجسته موجود در نمای ورودی این بنا بررسی می شود.

نقش برجسته شماره (١) خانه امیر کبیر (تصویر ٢٧) با موضوع معروف فروهر یا نقش نمادین اهورامزدا است. «در آیین زرتشتی فروهر نیرویی است که اهورامزدا برای نگاهداری آفریدگان نیک ایزدی از آسمان فرو فرستاده و آن نیرویی است که سراسر آفرینش نیک از پرتو آن پایدار است». (ریاضی، ١٣٧٥، ١٤٩).

این نقش برجسته، تقلید بی کم و کاستی است از نقش نمادین اهورا مزدا در تخت جمشید از دوره هخامنشی. طرح های بسیاری از موضوع مذکور با حالت های کم و بیش مشابه از دوره های هخامنشی و ساسانی بر جای مانده است.

در چهارگوشه نقش برجسته مذکور، نقش چهار گل تزئینی وجود دارد که دو به دو مشابه اند. (تصاویر ٢٨

تصویر٢٨- جزئیات تزئینی نمونه نقش برجسته شماره ١، مأخذ: نویسنده

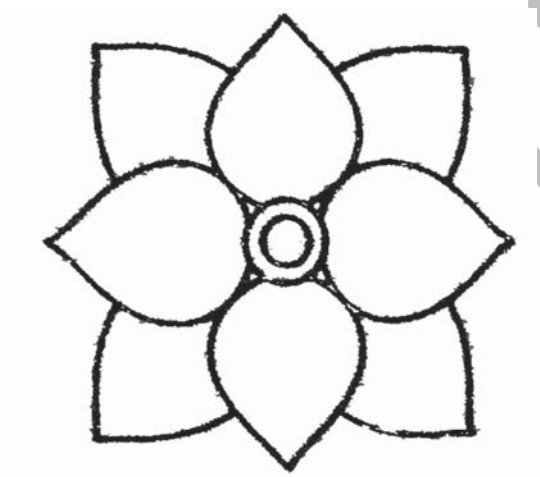

تصویر٢٩- نقش تزئینی گل از دوره ساسانی (حجاری های تاق بستان در کرمانشاه) ، مأخذ: ریاضی،١٣٨٢، ١١٧

تصویر٣٠-جزئیات تزئینی نمونه نقش برجسته شماره ١ خانه منسوب به امیر کبیر، مأخذ: نویسنده

و ٣٠) از این دو مورد نقش نخست (تصویر٢٨) با نقش گل تزئینی موجود در حجاری های تاق بستان از دوره ساسانی در کرمانشاه (تصویر٢٩) مشابه است و نقش دوم (تصویر٣٠) نقش آشنای گل نیلوفر آبی (رزت) است

www.SID.ir

تصویر۳۱- کاشی لعابدار با نقش گل نیلوفر آبی، چغازنبیل، ایلام میانی، مأخذ: نویسنده

تصویر۳۳- بخشی از جام مکشوف از املش (هزاره اول پیش از میلاد) ، مأخذ: نویسنده

تصویر۳۲- نقش گل نیلوفر آبی، کاخ شوش، دوره هخامنشی، مأخذ: نویسنده

تصویر۳٤- نمونه نقش برجسته شماره ۲ خانه منسوب به امیر کبیر، مأخذ: نویسنده

که با تعداد گلبرگ های مختلف در آثار دوره های مختلف دیده می شود. به عنوان مثال نقش گل نیلوفر آبی دوازده گلبرگی از چغازنبیل مربوط به دوره ایلام (تصویر ۳۱)، نقش شانزده گلبرگی این گل در کاخ شوش از دوره هخامنشی (تصویر۳۲)، نقش هفده گلبرگی آن در آثار فلزی هزاره اول پیش از میلاد از املش (تصویر۳۳) و غیره به دست آمده است.

نقش برجسته شماره (۲) خانه امیر کبیر (تصویر ۳٤) دارای دو عنصر قابل ملاحظه است، یکی نقشمایه حمله شیر به گاو در مرکز قاب و دیگری نقشمایه موسوم به گل اناری در چهارگوشه این نقش برجسته است. مشهور ترین نمونه باستانی نقشمایه حمله شیر به گاو را می توان بر پلکان شرقی کاخ آپادانا در تخت جمشید (تصویر ۳۵) مشاهده نمود. در بسیاری از دیگر آثار هنری عصر هخامنشیان نیز (از جمله در آثار فلزی) طرح مذکور به کار رفته است. نقشمایه مذکور در ادوار بعدی و به ویژه در دوران اسلامی و گاه با تغییراتی (از جمله در نوع حیوانات نزاع کننده) به کرات در بسیاری از هنرهای ایرانی از جمله در فرش ایرانی، آثار نگارگری و غیره بازتولید شده، اما ظهور آن در تزئینات وابسته به معماری در دوره قاجار، یادآور تجلی تصویری نقشمایه مذکور در تزئینات وابسته به معماری دوران هخامنشیان است. این نقشمایه را می توان در تزئینات وابسته به معماری بناهای دوران اسلامی در کشورهای هم جوار نیز مشاهده نمود. به عنوان

تصویر۳۵-حمله شیر به گاو، پلکان شرقی کاخ آپادانای تخت جمشید، مأخذ: نویسنده

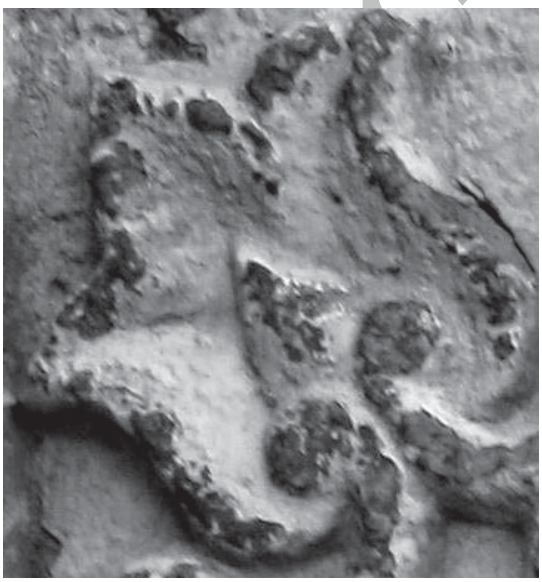

تصویر۳٦-بخشی از نقش برجسته شماره ۲ خانه منسوب به امیر کبیر با نقش گل اناری، مأخذ: نویسنده

www.SID.ir

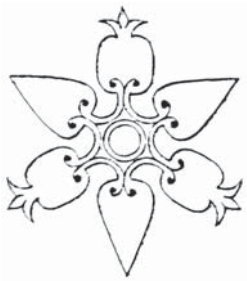

تصویر۳۷-طرح یکی از مفرغینه های مکشوف از لرستان با نقشمایه گل اناری، مأخذ: Pope,2003,2285

تصویر۳۸-طرحی از قاب گچبری از دوره ساسانی در کاخ تیسفون، مأخذ: Pope,2003,2285

تصویر۳۹- طرح یک تشت فلزی از دوره ساسانی با نقشمایه گل اناری، مأخذ : Pope,2003,2285

تصویر۴۰-طرح یک پارچه ابریشمی دوره ساسانی با نقشمایه گل اناری، مأخذ : Pope,2003,2285

تصویر۴۱- طرح قاب گچبری از مسجد جامع اصفهان با نقشمایه گل اناری، مأخذ: Pope,2003,2285

تصویر۴۲- نمونه نقش برجسته شماره ۳ خانه منسوب به امیر کبیر، مأخذ: نویسنده

تصویر۴۳- جزئیات نمونه نقش برجسته شماره ۳ خانه منسوب به امیر کبیر، مأخذ: نویسنده

تصویر۴۴- جزئیات نمونه نقش برجسته شماره ۳ خانه منسوب به امیر کبیر، مأخذ: نویسنده

مثال نمونه ای از این نقشمایه در حجاری های مسجد کبیر آناتولی سده ٦ هـجری قمری مشاهده می شود. (ر.ک : گرابر و هیل، ۱۳۸٦، ۱۱۰)

پیشینه نقشمایه موسوم به گل اناری (تصویر ۳٦) نیز که در چهارگوشه نقش برجسته شماره (۲) خانه منسوب به امیر کبیر مشاهده می شود به مفرغینه های مکشوف از لرستان باز می گردد. (تصویر ۳۷) طرح های به نسبت جدیدتر این نقشمایه در گچ بری های مکشوف از کاخ تیسفون مربوط به دوره ساسانی (تصویر۳۸)، در آثار فلزی (تصویر۳۹) و در پارچه های ابریشمی همین دوره (تصویر ٤۰) بازتاب گسترده ای یافته است. همچنین نقشمایه مذکور دریک قاب گچ بری، در مسجد جامع

www.SID.ir

تصویر٤٥- بخشی از یکی از نقوش برجسته تزئینی تخت جمشید، مأخذ: امیریگانه،١٣٨١، ١٩٨

تصویر٤٦- جزئیات نمونه نقش برجسته شماره ٣ خانه منسوب به امیر کبیر، مأخذ: نویسنده

تصویر٤٧- طرح یک کاشی رنگی مکشوف از کاخ شوش، دوره هخامنشی، مأخذ: نویسنده

تصویر٤٨- بخشی از تزئینات ظرف نقره ای، دوره هخامنشی، مأخذ: نویسنده

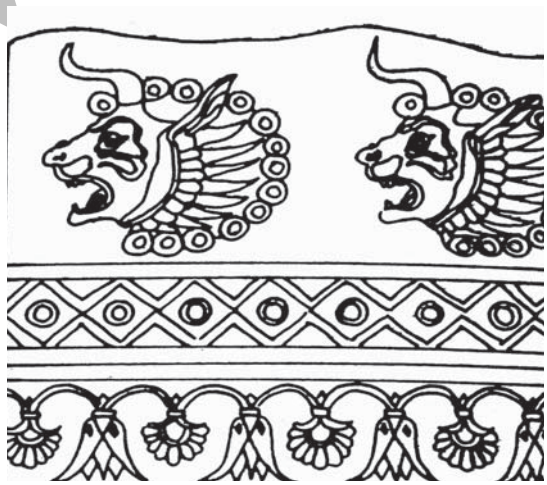

تصویر٤٩- نمونه نقش برجسته شماره ٤ خانه منسوب به امیر کبیر، مأخذ: نویسنده

اصفهان (تصویر ٤١) نیز شناسایی شده است.(ر.ک: Pope, 2003 , P.2685) نمونه نقش برجسته شماره (٣) خانه منسوب به امیر کبیر (تصویر ٤٢) دارای دو عنصر تزئینی قابل توجه است. عنصر تزئینی نخست (تصویر ٤٣) در آثار دوره هخامنشی به ویژه در تزئینات وابسته به معماری کاخ شوش و در حجاری های تخت جمشید وجود دارد. (تصاویر ٤٤ و ٤٥) عنصر تزئینی دوم (تصویر ٤٦) نیز به وفور در آثار دوره هخامنشی (در تزئینات وابسته به معماری کاخ شوش و در حجاری های تخت جمشید و در آثار فلزی این دوره) دیده می شود. (تصویرهای ٤٧ و ٤٨) منشا این عنصر تزئینی که در زبان مصر دوران باستان، سشن (Seshen) نامیده می شود، در آثار هنری، به ویژه در دیوارنگاری ها و حجاری های مقابر سلطنتی مصر باستان قابل پی گیری است. (Wilkinson,1992, p.121) لازم به توضیح است سشن که در زبان مصر دوران باستان کلمه خاص محسوب می شود به معنای «زنبق دره» است. عنصر تزئینی شاخص نقش برجسته شماره ٤ خانه منسوب به امیر کبیر (تصویر٤٩) نیز مشابه عنصر تزئینی دوم نمونه نقش برجسته شماره ٣ (تصویر٤٦) است که در ترکیبی متفاوت با این نقش برجسته طرح ریزی و اجرا شده است. بنابراین ارجاع به نمونه های باستانی نقشمایه موجود در نقش برجسته شماره ٤ همانند مورد پیش است.

Archive of SID

www.SID.ir

نتیجه

در تزئینات وابسته به معماری دو بنای خانه منسوب به امیر کبیر و خانه امام جمعه از عناصری بهره گرفته شده که ریشه در هنر ایران پیش از اسلام و به ویژه دوره ساسانی دارد. این تزئینات به گونه ای طراحی و اجرا شده اند که با نمونه های موجود در هنر ایران باستان دارای شباهت های بسیارند و در عین حال متاثر از شیوه های تصویری و تجسمی خاص دوران قاجار شکل گرفته اند و به یک عبارت می توان گفت که روح هنر دوران قاجار در آن ها بازیافتنی است. در واقع هنرمند تزیین کار، در استفاده از طرح های تزئینی متعلق به عصر قاجار تا حد بسیار زیادی مطابق با سنن تزئینی رایج دوران قاجار عمل کرده و در عین حال به شکل های تزئینی متعلق به دوران باستان مانند الگوهای خوشایند سفارش دهندگان تزئینات معماری آن زمان نگریسته است. آن چه این تزئینات را از سایر موارد وابسته به معماری این دو بنا، از نظر ماهیت و شیوه اجرا متمایز می کند ، تاثیرپذیری طراحان و سازندگان این آثار از الگوهای دوران باستان است.

منابع و مآخذ

گرابر، الگ و درک هیل، معماری و تزئینات اسلامی، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، چاپ اول، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۸۶.

ریاضی، محمد رضا، طرح ها و نقوش لباس ها و بافته های ساسانی، چاپ اول، گنجینه هنر، تهران،۱۳۸۲.

ریاضی، محمد رضا، فرهنگ مصور اصطلاحات هنر ایران، چاپ اول، پیام نور، تهران، ۱۳۷۵.

سعیدیان، عبدالحسین، فرهنگ مصور مختصر چهارزبانه هنر نقاشی و آثار نقاشان جهان، انتشارات علم و زندگی، انتشارات پیکان، تهران، ۱۳۷۶.

حسینی فسایی، حاج میرزا حسن، فارسنامه ناصری، به کوشش منصور رستگار فسایی، چاپ دوم، آتیه، تهران، ۱۳۶۷.

استروناخ، دیوید، پاسارگاد، ترجمه دکتر حمید خطیب شهیدی، چاپ اول، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران، ۱۳۷۹.

بی نام ، فهرست سازمان زیبا سازی شهر تهران: خانه تاریخی امام جمعه، ۱۳۸۵.

Pope, Arthur Upham: A Survey Of Persian Art From Prehistoric Times To The Present, Edited by Phyllis ackerman, Oxford University press, volume VI, London, 2003.

Pope, Arthur Upham: A Survey Of Persian Art From Prehistoric Times To The Present, Edited by Phyllis ackerman, Oxford University press, volume V, London, 2003.

Wilkinson, Richard. H: Reading Egyptian Art, Thames And Hudson Ltd, London, 1992.

Archive of SID

www.SID.ir

تقابل شهریار و گاو-تخت جمشید

www.SID.ir